

ŞƏXSİYYƏTİN SOSIAL ADAPTASIYASININ TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİ*

Müşviq Mustafayev

BDU-nun sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Südabə Hüseynova

AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutunun Elmi katibi, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Günəl Aslanova

BDU-nun psixologiya kafedrasının əməkdaşı

Açar sözlər: *Sosial adaptasiya, integrasiya, psixoloji adaptasiya, şəxsiyyət, cəmiyyət, sosial norma, dəyər*

Ключевые слова: *социальная адаптация, интеграция, психологическая адаптация, личность, общество, социальная норма, ценность*

Key words: *social adaptation, psychological adaptation, personality, society, social norm, value*

Hər bir canlı orqanizm sistem-struktur səviyyəsində müvafiq adaptasiya mexanizmlərinə malik olur. Ancaq insanın adaptasiyası başqa səviyyələrdə baş verən adaptasiya proseslərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. İnsanın həyat fəaliyyəti yalnız bioloji adaptasiya ilə müəyyən olunmur.

Bu baxımdan adaptasiya problemi müxtəlif elmlərin qovşağında olan fundamental elmi problemlərdən biri olmaqla, həm pedaqoji, həm psixoloji, həm də tibbi-bioloji baxımdan

tədqiq olunur. Qeyd edək ki, insanın yeni şəraitə adaptasiyası prosesinin tədqiqi “adaptasiya” anlayışının hər-tərəfli təhlilini zəruri edir.

Adaptasiya – (adaptatio, adaptare, adaptio, adapto latın sözü olub təşkil etmək, tənzimləmək, uyğunlaşmaq deməkdir) orqanizm, şəxsiyyət və sistemlərin bütünlükdə dəyişən həyat şəraitinə və ya bu həyat şəraitinin ayrı-ayrı təsirlərinə uyğunlaşmasıdır və yeni şəraitdə olan davranış natamamlığını kompensasiya edir.

*Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir.

Qrant № EIF/MQM/ ELM-TƏHSİL-1-2016 -1(26)-71/09/5

Adaptasiya prosesi ikili xarakter daşıyır. Bu zaman şəxsiyyət yeni imkanlar qazanmaqla yanaşı eyni zamanda da artıq mövcud olanları yeniləyir. Fəaliyyətin effektivliyinin qorunması digər situasiyalara uyğunlaşmağa hazırlıq hesabına baş verir.

Adaptasiya qabiliyyəti yalnız dəyişən şəraitə uyğunlaşmada deyil, müxtəlif çətinlikləri dəf etməyə imkan verən davranış vasitələrinin inkişafında da təzahür edir.

Qeyd edək ki, insanın adaptasiya prosesi sosial amillərə əsasən müəyyən edilir. Bununla da adaptasiya ikitərəfli proses olub yalnız orqanizm və mühitin qarşılıqlı əlaqəsini deyil, həmçinin mühitin insanın tələbatlarına müvafiq olaraq dəyişilməsini də əks etdirir.

Tədqiqatçı F.Z.Meersonun fikrincə isə adaptasiya orqanizmin ətraf mühitə və ya özündə baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşması prosesi kimi müəyyən edilir. Onun fikrincə təkamül prosesində qazanılan və irsən ötürülən genotipik adaptasiya ilə yanaşı fərdi həyat prosesində əldə edilən fenotipik adaptasiya da mövcuddur.

Fenotipik adaptasiya adı altında elə bir proses nəzərdə tutulur ki, onun nəticəsində orqanizm ətraf mühitin müəyyən amilinə qarşı dayanıqlılıq qazanır. F.Z.Meerson bu proseslərin mərhələlərini, yəni zəmanətli, təmi-

natlı adaptasiya sistemlərinin yaranmasını təhlil etmişdir. (3, s.12).

V.Q.Aseyev adaptasiyanın nəzəri cəhətlərini tədqiq edərək hesab edir ki, F.Z.Meersonun fenotipik adaptasiyanın mexanizmləri haqqında konsepsiyası yalnız bioloji əhəmiyyət daşıdır. Bu ideya sosial adaptasiya prosesinin bioloji adaptasiya prosesi ilə qarşılıqlı əlaqəsinin tədqiqinə elmi yanaşma kimi istifadə edilə bilər (4, s.16).

Q.Selye daimi adaptasiya prosesini həyat anlayışı ilə eyniləşdirir. Onun tərəfindən stress haqqında əldə edilmiş biliklərin mərkəzini adaptasiya sindromu anlayışı təşkil edir. Adaptasiya sindromu anlayışı mürəkkəb həyat şəraitinə adaptasiya olunmaq üçün orqanizmin psixofizioloji resurslarının səfərbərliyini təmin edir.

Elmi ədəbiyyatda adaptasiya prosesinin 3 mərhələsini ayırd edirlər. İlk mərhələ köhnə homeostaz proqramının pozulmasıdır: bu zaman mürəkkəb vəziyyət yaranır, köhnə proqram artıq effekt vermir, yeniləri isə ya hələ ki, yaranmayıblar, ya da mükəmməl deyillər. Bu mərhələdə adekvat tənzimləmə proqramının olmadığı mürəkkəb dövrə “dözməyə” imkan verən müvəqqəti adaptasiya mexanizmləri işə düşür. Bu mərhələdə adaptasiyanın mühüm komponenti davranış adaptasi-

yasıdır. Bu dövrdəki davranış reaksiyaları adaptogen amillərin fəaliyyətini minimallaşdırmağı təmin edən müdafiə funksiyası daşıyırlar.

Adaptasiya prosesinin ikinci mərhələsi – yeni tənzimləmə mexanizmlərinin homeostatik tənzimləmənin yeni strukturlarının qurulmasından ibarətdir.

Adaptasiyanın üçüncü mərhələsi isə sabit adaptasiya mərhələsi olub, adaptasiya göstəricilərinin, o cümlədən fəaliyyətin yeni, daha optimal səviyyədə özünü göstərən effektivlik parametrlərinin sabitləşməsi ilə xarakterizə olunur.

Adaptasiya prosesinin müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən tədqiq edilməsi fizioloqlara belə hesab etməyə imkan verir ki, “orqanizm-mühit” sisteminin tarazlaşdırılması, mövcud dəyişənlərin eyni hədudlarda qorunması orqanizm tərəfindən tamamilə passiv bir prosesdir. Belə şəraitlərdə orqanizm özü tarazlığı pozaraq özünün daxili dəyişənlərini aktiv şəkildə optimallaşdırmağa cəhd edir.

Tibbi-fəlsəfi baxımdan adaptasiya prosesini bioloji uyğunlaşmanın adaptiv-kompensator konsepsiyası kimi nəzərdən keçirirlər. Adaptasiyanı mühitin təsiri altında biosistemin dəyişməsi ilə əlaqədar uyğunlaşmanın tərkib hissəsi hesab etməklə müəlliflər “kompensasiya” anlayı-

şını irəli sürürlər, adaptasiya və kompensasiyanı vəhdətdə götürürlər.

Şəxsiyyətin sosial-psixoloji adaptasiyasının əsas məsələləri Respublikamızın və xarici tədqiqatçıların – Ə.S.Bayramov, K.R.Əliyeva, R.H.Qədirova, A.A.Ball, F.B.Berezin, L.İ.Bojoviç, Q.S.Kostyuk, A.N.Leontyev, İ.A.Malaşixina, V.A.Petrovski, J.Piaje, Z.Freyd, E.Erikson və s. işlərində əks olunmuşdur.

Q.A.Ball adaptasiya anlayışına real sistemin komponentləri arasında tarazlığın yaradılmasının universal amili kimi yanaşır. Tədqiqatçı qeyd edir ki, mövcudluğun qanunauyğunluğu prinsiplərinin təzahüründə meydana çıxan tarazlığın əldə edilməsi tendensiyası materiyanın inkişafının bütün səviyyələrində özünə yer tutur. Onun fiziki fəaliyyətindən sosial davranışına qədər bütün formalarını əhatə edir. Onun fikrincə, adaptasiya nəinki əvvəldə verilmiş bir sıra münasibətin qorunub saxlanması və canlandırılmasına istiqamətlənmişdir, o həmçinin psixikanın hədudlarından kənara çıxan bir prosesdir (3, s.10).

V.Q.Berezin hesab edir ki, adaptasiya insana xas fəaliyyətin həyata keçirilməsinin nəticəsində şəxsiyyət və onu əhatə edən mühit arasında optimal uyğunluğun yaradılması prosesidir. Bu proses fərdə aktual tələbatları ödəmək və onunla bağlı olan

əhəmiyyətli məqsədləri həyata keçirməyə (psixi və fiziki sağlamlığın qorunması zamanı) imkan yaradır, eyni zamanda da insanın psixi fəaliyyətinin, onun davranışının mühitin tələbləri ilə uzlaşmasını təmin edir.

Tədqiqatçının fikrincə, psixi adaptasiya “fərd-mühit” sistemində adekvat münasibətlərin qorunub saxlanması əhəmiyyətli rol oynayır. V.Q.Berezin psixoloji adaptasiyanın aşağıdakı səviyyələrini ayırd edir:

– fərdi-psixoloji səviyyə – özündə insanın şəxsi və tipoloji xüsusiyyətlərini, onun aktual vəziyyətini (motivasiya, qabiliyyətlər, özünüdərk inkişaf səviyyəsi, özünənəzarət, özünütənzim, temperament, emosional və intellektual sferanın xüsusiyyətləri və s.) ehtiva edir. Bu səviyyədə psixi tarazlığın, psixi sağlamlığın qorunub saxlanması həyata keçirilir.

– sosial-psixoloji səviyyə – özündə mikrososial təsirin xüsusiyyətlərini birləşdirir. Bu səviyyədə adekvat şəxsiyyətlərarası təsirin formalaşması, sosial əhəmiyyətli məqsədlərin əldə edilməsi həyata keçirilir və adaptasiya prosesinin aşağıdakı əsas tipləri ayırd edilir: sosial mühitə aktiv təsiri ilə xarakterizə olunan birinci tip və passiv mənsubluğu ilə xarakterizə olunan (qrupun məqsəd və istiqamətinin konformist şəkildə qəbul olunması) ikinci tip. Adaptasiya prosesinin bu tipi fərdin tələbat

və motivlərinin strukturundan asılı olaraq formalaşır və qrup və şəxsiyyətlərarası təsir prosesində ortaya çıxır. (3, s.17).

Adaptasiya prosesində insan qrupun normalarını, qrup üzvlərinin fəaliyyətinin üsul və vasitələrini mənimsəyir. Subyekt özünü şəxsiyyət kimi göstərmək tələbatını qrupdakı norma və dəyərləri mənimsəmədən, fəaliyyətin üsul və vasitələrinə yiyələnmədən ödəyə bilməz.

Şəxsiyyətin inkişafı mövqeyindən “adaptasiya olmamaq” anlayışını elmə gətirən V.A.Petrovskinin işləri xüsusi maraq kəsb edir. Bu anlayış özünəməxsus mənasını itirərək insanın imkanlarının böyüməsi və inkişafı kimi nəzərdən keçirilir. İnkişaf edən şəxsiyyətin nüvəsini təşkil edən subyektin qeyri-adaptiv aktivliyi meydana çıxır. Adaptivlik – məqsədyönlü sistemin fəaliyyətinin məqsəd və nəticələrinin uzlaşmasıdır. Qeyri-adaptivlik – fərdin aktivliyinin məqsəd və nəticəsi arasındakı ziddiyyəti göstərir: niyyət davranışla üst-üstə düşmür. Bu ziddiyyət fərdin mövcudluğu və inkişafının mənbəyidir. V.A.Petrovski qeyri-adaptivliyi şəxsiyyətin dinamik təşkilinin prinsipi kimi şərh edir (4, s.21).

Beləliklə, insanın adaptasiyası insanı fəaliyyətin subyektini kimi bioloji və psixi xassələrin əsasında inkişaf edən və fərdin tərbiyə olunduğu və

yaşadığı mədəniyyətin və cəmiyyətin strukturunun təsiri nəticəsində meydana çıxan, onun davranışına təsir göstərən sabit xüsusiyyətlərin kompleksi kimi nəzərdən keçirmək olar.

Sosial adaptasiya, fərdlərin sosial mühitə fəal şəkildə uyğunlaşması prosesidir. Bu insanın müəyyən biososial funksiyaları yerinə yetirmək, adekvat münasibət və başqaları ilə ünsiyyət qurmaq, özünüifadə etmək qabiliyyəti və cəmiyyətin gözləntilərinə uyğun davranması kimi özünü göstərir.

İnsanlar tarix boyu müəyyən bir cəmiyyətin və ya birliyin üzvü kimi fəaliyyət göstərirlər. Bu isə öz növbəsində insanların bir arada yaşamalarını, bir-birləri ilə əlaqə yaratmalarını və beləliklə də bəzi ortaq dəyərlərin meydana gəlməsini təmin etmişdir. Bu isə zamanla hər cəmiyyətin özünə xas bir həyat tərzinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Xüsusi qayda və qanunlar əsasında formalaşan cəmiyyət varlığını davam etdirə bilmək üçün sahib olduğu mədəni sistemi nəsildən-nəslə ötürmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu da, fərdlərin təşkilatlanmış birlik həyatının qəbul və təsdiq etdiyi forma və prosedurlara uyğun gəlməsiylə reallaşmışdır.

Sosial adaptasiya ümumi olaraq fərdin mövcud olduğu qrupun nor-

malarını, dəyərlərini, mövqelərini və xarakteristik dilinin əldə etməsi prosesini özündə ehtiva edir. Bu mədəni elementlərin qazanılması əsasında, fərdin şəxsiyyətə çevrilməsi baş verir. Bu baxımdan sosial adaptasiya fərdin sosial-iqtisadi şəraitə, rol funksiyalarına, cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin müxtəlif səviyyələrində təşəkkül tapan normalara, qruplara və sosial təşkilatlara və təsisatlara uyğunlaşması kimi təhlil edilə bilər.

Ümumiyyətlə sosial-psixoloji istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda sosial adaptasiya, həmişə müəyyən bir cəmiyyət içində fəaliyyət göstərən mexanizm kimi nəzərdən keçirilmişdir. Başqa sözlə desək, sosial adaptasiya zaman və məkanla məhdudlaşan müəyyən bir cəmiyyətdə reallaşır. Bu baxımdan, sosial adaptasiya insanın yaranmasıyla meydana gəlmiş, primitiv cəmiyyətlərdən müasir cəmiyyətlərə qədər hər bir cəmiyyət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Çünki dünyaya bioloji varlıq kimi gələn insan sosial adaptasiya nəticəsində cəmiyyətin dəyərlərini, normalalarını və keçmiş təcrübəsini mənimsəyərək onun bir üzvünə çevrilir. Bu proses vasitəsilə fərd sosiallaşaraq şəxsiyyətə çevrilir. Beləliklə insan, fərdi fərqlərinə baxmayaraq, cəmiyyətlə inteqrasiya olunmağı, cəmiyyətin müəyyən etdiyi davranış

və etiket qəliblərinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərməyi öyrənir. Digər tərəfdən, sosial sahədə meydana gələn inkişaf (modernləşmə, sənayeləşmə, postmodernləşmə və qloballaşma kimi), cəmiyyət və sosial ətraf şəxsiyyətin formalaşmasına əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərir. Bu inkişaf, həyatımızın hər sahəsində dəyişmə və inkişafın sürətlənməsinə səbəb olur. Belə vəziyyət, fərdin sosial adaptasiya təcrübəsini müəyyənləşdirən düşüncələrində bir sıra fərqliliklərin yaranması ilə və sosial adaptasiya şərtlərinin dəyişməsi ilə də nəticələnə bilər.

Sosial adaptasiya, hər şeydən əvvəl müəyyən bir cəmiyyətdə reallaşmaqdadır. Yəni hər fərd, ancaq doğulduğu və fəaliyyət göstərdiyi cəmiyyət tərəfindən sosiallaşdırılır. Buna görə, sosial adaptasiya özbaşına inkişaf edən bir proses deyil. O, daha çox, cəmiyyəti meydana gətirən, formalaşdıran ailə, məktəb, inzibati vahidlər, dərnəklər, qruplar, yoldaşlar, qonşular kimi müxtəlif sosial amillərin təsiri əsasında yaranır. Bu baxımdan bir sıra tədqiqatçılar şəxsiyyətin sosial adaptasiyasına təsir göstərən amilləri əhəmiyyətinə görə -birincili qruplar (əsas) və ikincili qruplar (köməkçi) olmaqla iki yerə bölürlər. Şəxsiyyətin sosial adaptasiyasına təsir göstərən birincili qruplara ailə, ikincili qruplara isə status,

yaşayış və bioloji qruplara aid etmək mümkündür. Hər iki qrup, bir-birindən ayrı deyil, əksinə bir yerdə fəaliyyət göstərir və şəxsiyyətin cəmiyyətə uğurlu adaptasiya olunmasına əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərirlər.

Qeyd edək ki, sosial səviyyədə adaptasiya bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

- Sosial mühitə uyğunlaşma prosesi şüurun fəal iştirakı ilə həyata keçirilir;
- Uyğunlaşmanın fiziki şəxslərə münasibət də meydana gəldiyi mühitə tamamilə fərqli xarakter daşıyır;
- Şəxs uyğunlaşma nəticələrini passiv qəbul edir və onları sosial şəraitə uyğun olaraq dəyişdirə bilər;
- Sosial adaptasiya prosesi qrupların və kollektivlərin qarşılıqlı fəaliyyəti əsasında baş verir.

Sosial adaptasiya probleminin düzgün həllinin böyük praktiki əhəmiyyəti vardır. Bu problemlərin hamısının deyil, hətta bir qisminin belə düzgün həlli gəncləri cinayətdən uzaqlaşdırma, onların cinayətə yuvarlanmasının qarşısını ala bilər.

Məlumdur ki, həyatda müstəqil addım ilk dəfə gənclik dövründə atılır. Lakin çox vaxt təcrübəsizlik və sairə səbəblər üzündən həyata atılan bu ilk addım gənclərin hamısında uğurlu olmur. Sosial adaptasiya məsələlərinin düzgün həlli gənclərin

həyata atdıqları ilk addımlarla bağlı səhvlərini xeyli azaldır, onları cəmiyyətə zidd, əxlaqsız hərəkətlərdən uzaqlaşdırır.

Sosial adaptasiya müxtəlif icimai quruluşlarda müxtəlif formalarda gedir. Əxlaqi və mənəvi dəyərlərə üstünlük verilən cəmiyyətdə sosial adaptasiya prosesi və onun mahiyyəti prinsiplial olaraq dəyişir. Yəni belə şəraitdə fərd özü şüurlu surətdə, azad şəkildə hamı tərəfindən qəbul olunmuş sosial norma və qaydaları mənimsəyir. Bununla əlaqədar olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, bəzən insanın ətraf mühitə, yaşadığı mühitə uyğunlaşması səhv olaraq birtərəfli proses kimi təhlil olunur. Əslində isə insanın mühitə uyğunlaşması, mühit ilə əlaqəsi ikitərəfli, qarşılıqlı prosesdir. İnsanın hərəkətləri, reaksiyaları, fəaliyyəti yalnız onun real imkanlarının təzahürü olmayıb, həm də ona mühit tərəfindən olan təsirlərə cavabdır. Bu təsirin məzmunu, forması, intensivliyi, eləcə də insanın bu təsirlərə verdiyi cavabın istiqaməti onun davranışının məzmununu şərtləndirir. (1, s. 641).

Sosial adaptasiyanın mahiyyətini şəxsin davranışının sosial mühitin tələblərinə müvafiqliyi təşkil edir. İnsanın reaksiyaları sosial mühitin təsir və tələblərinə cavab kimi təzahür etsə də, bu, heç də onun öz hərəkət və davranışında azad olmaması

demək deyildir. Sosial mühit insana müxtəlif davranış forma və üsulları təklif edir.

İnsan mühit tərəfindən ona təklif edilən müxtəlif davranış formalarından istədiyini seçə bilər. Deməli, davranış formasının seçilməsində insan azaddır, müstəqildir. Onun seçmək, götür-qoy etmək, bu və ya digər davranış üsuluna üstünlük vermək imkanı vardır. Əgər insan müəyyən müddət ərzində hər hansı davranış üsuluna üstünlük verirsə, onun davranışı tədricən səciyyəvi xüsusiyyətlər kəsb edir. Burada bir maraqlı məsələni xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Əgər şəxsin seçdiyi davranış formaları cəmiyyətin tələbi baxımından müsbət keyfiyyət və istiqamətlə səciyyələnirsə, bu zaman onun mühitə uyğunlaşmaq qabiliyyəti artır, çoxalır, güclənir. Həmin şəxs öz hərəkətlərinin, davranışının qarşıya çıxan həyati situasiyalara müvafiqliyini daha bacarıqla təmin edir. Əksinə, şəxsiyyətin seçdiyi davranış formaları cəmiyyətin tələbləri baxımından mənfi xüsusiyyətlərlə səciyyələnirsə, yəni həmin tələblərə ziddirsə, onda normal sosial şəraitə adekvat olmayan davranış tərziformalaşır. Nəticədə həmin şəxsin cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş, bəyənilmiş normalara münasibəti dəyişir. Beləliklə, şəxs ilə onu əhatə edən mühit arasında uyğunsuzluq, qeyri-

adekvatlıq yaranır. Lakin belə bir vəziyyətdə də bu və ya digər davranış formasını seçməyə imkan vardır (1).

Ədalətli cəmiyyət insana düzgün yol, düzgün həyat tərzi seçmək üçün hər cür imkan və şərait yaradır. Lakin, bu heç də demək deyildir ki, belə cəmiyyət şəraitində adaptasiya prosesi avtomatik şəkildə baş verir, heç bir qayğı, diqqət, səy və ya tədbir tələb etmir. İnsanın həyata qoşulması, daxil olması həmişə fərdi xarakter daşıyır. Bəzən ictimai həyata qoşulmaq üçün insan lazımı davranış forması seçə bilmir və ya seçdiyi davranış forması qüsurlu, nöqsanlı və bəzən də təhlükəli olur. Ona görə də sosial adaptasiya ləng, çətinliklə gedir. Bu çətinlik mənfi şəraitlə birləşdikdə insanı cinayətə gətirib çıxarır. Ona görə də şəxsin törətdiyi cinayət, sadəcə olaraq, başqaları hesabına faydalanmaq deyil, müəyyən sosial-psixoloji mühitə cəmiyyət üçün zərərli bir reaksiya, cavabdırsa, o zaman cinayətin qarşısını almaq üçün fərdi cəmiyyət ilə əlaqəsini, qarşılıqlı münasibət və təsirini yaxşılaşdırmaq lazımdır. Belə hallarda bəzən ailə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, bəzənsə uşaq klubları açmaq, idman meydançaları düzəltmək, asudə vaxtı düzgün təşkil etmək, avaraçılıq edən, küçələrdə veyillənən yeniyetməni işə cəlb etmək və s. yaxşı nəticə verir. (1, s. 642).

Sosial və ya bioloji cəhətlərinin tədqiq edilməsindən asılı olaraq “adaptasiya” anlayışı fərqli mənə kəsb edə bilər. Şəxsiyyətin adaptasiyasının təbiət səviyyəsində nəzərdən keçirilməsi bioloji, fizioloji və psixoloji adaptasiyanın ayırd edilməsini özündə ehtiva edir. Adaptasiyanın biologiya, fiziologiya və psixologiyadakı müasir nəzəriyyələrinin inkişafı bir sıra tədqiqatçıların əsərlərində əks olunub (J.Piaje, Z.Freyd, E.Erikson, A.Adler, F.Z.Meerson, Q.Selye, A.D.Slonim, V.Q.Berezin, D.N.Uznadze, V.A.Petrovski, Ə.S.Bayramov, K.R.Əliyeva, R.H.Qədirova və başqaları).

Adaptasiya problemini təhlil edən neofreydistlər adaptasiya prosesini şəxsiyyətin sosial aktivliyi kontekstində nəzərdən keçirir. Müasir psixanalitiklər hələ Freyd tərəfindən elmə gətirilmiş “alloplastik” və “autoplastik” dəyişikliklər anlayışından geniş istifadə edirlər və buna müvafiq olaraq psixoloji adaptasiyanın iki növünü fərqləndirirlər:

– Alloplastik adaptasiya xarici mühitdə elə dəyişikliklərlə əldə edilir ki, bu dəyişikliklər insan tərəfindən öz tələbatları ilə qarşı-qarşıya qoyulduqda meydana çıxır.

– Autoplastik adaptasiya şəxsiyyəti mühitə uyğunlaşdıran dəyişiklikləri ilə (onun strukturu, bacarıq və vərdisləri) ilə həyata keçirilir. (5, s. 146).

Psixoanalitik istiqamətin tərəfdarlarının işləri arasında E.Eriksonun konseptual yanaşmasını ayırd etmək olar. Onun konsepsiyasında adaptasiya prosesi belə ifadə edilir: ziddiyət-həyəcan-fərd və mühitin müdafiə reaksiyaları-harmonik tarazlıq və ya konflikt.

Sosial mühitə adaptasiya təkcə insanın situasiyanı müəyyən etməsindən deyil, eyni zamanda adaptasiya ilə bağlı olan emosional vəziyyətdən də asılı olur. Bu vəziyyət onun davranışını və şəxsiyyətlərarası münasibətləri tənzim edir.

J.Piajenin konsepsiyasına nəzərən, adaptasiya həm biologiyada, həm də psixologiyada bir-birinə zidd istiqamətlənmiş proseslərin: akkomodasiya və assimilyasiya proseslərinin vəhdəti kimi nəzərdən keçirilir. Onlardan birincisi mühitin xüsusiyyətləri ilə birgə subyektin orqanizm və davranışının modifikasiyasını təmin edir. İkinci proses bu mühitin bu və ya digər komponentlərini orqanizmin strukturuna müvafiq olaraq yenidən işləyərək və subyektin davranış sxeminə daxil edərək dəyişir. Göstərilən proseslər bir-biri ilə sıx bağlıdır və bir-birini şərtləndirir. Assimilyasiya olmadan akkomodasiya olmadığı kimi, akkomodasiya olmadan da assimilyasiya yoxdur.

J.Piajenin sözlərinə görə, “adaptasiya orqanizmin mühitə və ya əksinə, mühitin orqanizmə təsiri arasında tarazlığı bərpa edir”. Adaptasiyanın səbəblər və mənbələri anlayışı altında adətən adaptasiya obyektinin dəyişilməsini (təbii və ya sosial mühitin), yaxud da adaptasiya subyektinin, yəni insanın dəyişilməsini başa düşürlər. (6, s. 327).

Adaptasiya insana xas fəaliyyətin həyata keçirilməsinin nəticəsində şəxsiyyət və onu əhatə edən mühit arasında optimal uyğunluğun yaradılması prosesidir. Bu proses fərdə aktual tələbatları ödəmək və onunla bağlı olan əhəmiyyətli məqsədləri həyata keçirməyə (psixi və fiziki sağlamlığın qorunması zamanı) imkan yaradır, eyni zamanda da insanın psixi fəaliyyətinin, onun davranışının mühitin tələbləri ilə uzlaşmasını təmin edir. Adaptasiya prosesində insan qrupun normalarını, qrup üzvlərinin fəaliyyətinin üsul və vasitələrini mənimsəyir. Subyekt özünü şəxsiyyət kimi göstərmək tələbatını qrupdakı norma və dəyərləri mənimsəmədən, fəaliyyətin üsul və vasitələrinə yiyələnmədən ödəyə bilməz. Şəxsiyyətin adaptasiya olunmasının əsas meyarı kimi onun mühitlə inteqrasiyası dərəcəsi nəzərə alınır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əliyev V.H. *Hüquq psixologiyası*. Bakı: Təhsil, 2012, 656 s.

2. Əliyev V.H. *Şəxsiyyət probleminə yeni baxış / Elm XXI əsrin astanasında elmi-praktik konfransın materialları* Bakı: Renassans, 1998, s.3

3. Березин Ф.Б. «Психическая и психофизиологическая адаптация человека». Л., 1988. с.13-21.

4. Петровский А.В. Проблема развития личности с позиции со-

циальной психологии // Вопросы психологии. 1984, № 4. с. 15-29.

5. Фрейд З. Неудовлетворённость культурой. Тексты по истории социологии XIX–XX веков. Хрестоматия. М.: Наука, 1990, с.144-149

6. Кэлвин С. Холл, Г.Линдсей. Теории личности. М.: 2009, 679 с.

7. Cleaver F. 'Institutions, agency and the limitations of participatory approaches to development', in Cooke, B. and Kothari, U. (eds.) *Participation: The New Tyranny?* London: Zed Books, 2001, p. 36–55.

НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ ЛИЧНОСТИ

Мустафаев М.Г., Гусейнова С.Н., Асланова Г.М.

Абстракт

Данная статья посвящена исследованию проблемы личностной адаптации личности. Отмечено, что адаптированный организм – это адаптация индивидов и систем к изменяющимся условиям жизни или различным воздействиям этих условий жизни. Также описаны уровни, типы, принципы психологической адаптации.

В то же время взаимосвязь между культурой и адаптацией анализируется как с теоретической, так и с практической точек зрения, чтобы выявить психологическое содержание социальной адаптации личности. Важную роль играет культура в организации адаптации. Информация, которую мы представляем, и анализ, который мы проводим, формулируют первоначальные концепции о взаимодействии между культурой, благополучием и адаптацией и предлагают выбор возможных действий.

**DIRECTIONS OF RESEARCH OF THE PROBLEM
OF SOCIAL ADAPTATION OF PERSONALITY**

Mustafayev M.H., Hüseynova S.N, Aslanova G.M.

Abstract

The article focuses on the study of the problem of social adaptation of personality. It is noted that the adaptation is integration of body, individual and systems to the changing living conditions or to the various effects of these living conditions. It also describes the levels, types, principles of psychological adaptation.

At the same time, the relationship between culture and adaptation is analyzed both from a theoretical and practical point of view to reveal the psychological content of the social adaptation of personality. An important role played by culture in organizing adaptation is clarified. The information we presented and the analyzes we made formulate initial concepts about the interaction between culture, welfare and adaptation, and offer a choice of potential action.